

bij de selectie van voor zijn onderwerp relevante teksten. De omvangrijke politieke pamflet- en tijdschriftliteratuur uit de opwindende laatste decennia van de Nederlandse achttiende eeuw heeft hij daarbij onbegrijpelijkerwijze geheel terzijde geschoven. Dit zijn echter precies de bronnen waarin men kan lezen hoe de seculiere geluksconceptie van de achttiende eeuw in een politiek programma werd omgezet. Zo viel bijvoorbeeld al op de titelpagina van het beroemde *Leids Ontwerp* van 1785 te lezen dat het de bedoeling van de auteurs was de Republiek ‘van binnen gelukkig’ te maken. In zijn enkele jaren later verschenen en talrijke malen herdrukte pamflet over de menselijke gelijkheid maakte de Patriotse en Bataafse voorman Pieter Paulus, die in dit boek zelfs niet genoemd wordt, het geluk van de burgers tot de belangrijkste maatstaf voor de legitimiteit van regeringen: ‘Zulke regeringsvormen kunnen indedaad alleen billyk en regtveerdig zyn, welken eene eigenaartige strekking hebben tot bevordering van het geluk van allen’. Het geluk evolueerde in deze en soortgelijke teksten tot een kernbegrip in het revolutionaire politieke denken. Dat Buijs deze cruciale ontwikkeling binnen het laat achttiende-eeuwse denken over geluk vrijwel volledig buiten beschouwing laat, is een aanzienlijke tekortkoming in een anderszins uiterst lezenswaardig boek.

Wyger R.E. Velema, Universiteit van Amsterdam (w.r.e.velema@uva.nl)

Feenstra, H., *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Groninger historische reeks 36; Assen: Van Gorcum, 2007, 389 blz., €27,-, ISBN 978 90 232 4377 9).

De inwoners van Groningen leefden in een cultureel schemergebied, zo constateerde een reiziger uit Bremen in 1757. In hun leefwijze zag hij Hollandse invloeden, ‘doch kommen sie darin, wie auch mit der Sprache, viel mit dehn Ostfriesen überein’. Een treffende omschrijving die in het bijzonder opgaat voor de Groningse regeringselites, zo blijkt uit de studie van Hidde Feenstra, *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek*.

Volgens Feenstra nam de stad Groningen een bijzondere plaats in binnen het staatsbestel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Ze bezat een belangrijke positie in de gewestelijke statenvergadering en had, net als enkele Duitse vrije steden, bijzonder veel gezag over de omliggende plattelandsgebieden. De regenten beschouwden hun stad als soeverein. Ze werden daarbij sterk beïnvloed door de republikeinse ideeën, afkomstig uit het naburige Oost-Friesland. Daar vestigden zich tussen 1550 en 1580 vele duizenden ballingen, die op de vlucht waren voor de Spaanse vijand. Het door hen geïmporteerde gedachtegoed van de Opstand vermengde zich hier met het reeds bestaande verzet tegen de landsheer. Net als het Oost-Friese Emden ontwikkelde ook Groningen zich tot een ‘quasiautonome Stadtrepubliek’. De plaatselijke regenten duldden geen inmenging van buitenaf. Zo reduceerden zij onder andere het stadhouderschap tot een loutere formaliteit.

Niet alleen in politiek maar zeker ook in economisch en cultureel opzicht waren de Groninger elites sterk gericht op het oosten. Hun netwerken strekten zich niet alleen uit over het omliggende platteland, maar reikten tot in Drenthe en Oost-Friesland. Holland lag voor hen ver weg: geografisch gezien minstens drie dagen reizen. Verder bestonden er grote verschillen in taal, eetgewoonten en omgangsvormen. Dat merkten de noordelijke regenten die in Den Haag kwamen om te 'staatgeneraalen'. Het was een 'verdorven wereld', zo schreef een van de heren aan zijn echtgenote. De levensstijl van de Groningse regenten kan worden bestempeld als deftig, maar eenvoudig. Het etaleren van rijkdom, zoals dat in het westen wel voorkwam, werd met een zekere achterdocht bekeken.

Omstreeks het midden van de achttiende eeuw kreeg Stad en Lande, zoals men de provincie Groningen ten tijde van de Republiek noemde, te maken met verschillende veranderingen. De politieke tegenstellingen tussen de stedelijke regenten en de Ommelander adel verflauwden. Het gewest werd zo meer een eenheid. Daarnaast leidden de onlusten, die zich in 1748 op veel plaatsen voordeden, tot een versterking van de stadhoudelijke macht. Gevolg was dat de bestuurders zich meer richtten op het westen, terwijl de eeuwenoude banden met het oosten losser werden. Groningen schaarde zich definitief bij Nederland, terwijl Oost-Friesland een onderdeel werd van Pruisen.

Spinnen in het web is een fraai uitgegeven studie, die nieuw licht werpt op de enorme invloed van de stad Groningen op het omliggende platteland. In 1981 promoveerde Feenstra op een studie naar de adel in de Groninger Ommelanden. Met zijn nieuwste onderzoek completeert hij het beeld van de regeringselites in de provincie Groningen tijdens het *ancien régime*. Hij heeft hierbij gebruik gemaakt van de prosopografische methode. De enorme hoeveelheid gegevens is keurig verwerkt op een apart meegeleverde cd-rom. Een belangrijke verdienste van de auteur is dat hij, aan de hand van de familienetwerken, duidelijk kan aantonen dat de regenten lange tijd op Oost-Friesland gericht waren. Daarnaast weet hij verschillende facties, binnen het stadsbestuur en breder in het gewest, bloot te leggen.

Helaas heeft de prosopografische aanpak in dit boek ook nadelen. Feenstra beperkt zich voornamelijk tot zijn eigen onderzoekspopulatie. Het is jammer dat er niet vaker vergelijkingen worden gemaakt met Hollandse en Noord-Duitse regenten. Welke overeenkomsten waren er tussen de leefwijze van de elites van Groningen en Emden? En waarin verschilden zij van hun collega's in Gouda, Hoorn of Leiden? Nu moet de lezer het doen met incidentele aanwijzingen. De conclusie dat de Groningse regeringselites niet wezenlijk verschilden van hun collega's in de andere gewesten (268) komt zo een beetje uit de lucht vallen. Deze studie had zeker aan waarde gewonnen, wanneer het onderwerp sterker was ingekaderd in de secundaire literatuur. Zo had de factiestrijd bijvoorbeeld meer profiel gekregen wanneer gebruik was gemaakt van de publicatie van Simon Groenveld over dat onderwerp. Iets dergelijks zien we ook bij de analyse van de invloed van de stadhouder Willem Frederik van Nassau. De auteur verwijst wel naar het boek van Luuc Kooijmans over het hofleven van deze stadhouder, maar vergeet helaas het in 2005 verschenen proefschrift van Geert Janssen. Juist die laatste gaat uitvoerig in op de

patronagenetwerken van Willem Frederik en laat zien waarom de stadhouder in Groningen zo weinig succes wist te boeken.

Over de Groninger elites is zeker nog niet het laatste woord gezegd. Het gedegen speurwerk van Hidde Feenstra levert echter een goede basis voor verder onderzoek.

Arjan Nobel, Universiteit Leiden (a.nobel@hum.leidenuniv.nl)

Bracke, N., *Een monument voor het land. Overheidsstatistiek in België 1795-1870* (Historische economie en ecologie; Gent: Academia Press, 2008, 467 blz., €40,-, ISBN 978 90 382 1166 4).

Een monument voor het land is een imponerende bewerking van een proefschrift dat de auteur in 2004 verdedigde. In meer dan 450 pagina's wordt de overheidsstatistiek in België tussen 1795 en 1870 uit de doeken gedaan. Het hart van het boek is een behandeling van de *Commission centrale de Statistique*, die in 1841 werd opgericht. Deze commissie, onder voorzitter van het boegbeeld van de Belgische statistiek, Adolphe Quetelet, moest alle statistische activiteit van de centrale overheid coördineren. Een dergelijke organisatie van de overheidsstatistiek werd op de internationale statistische conferenties aan andere landen ten voorbeeld gesteld. Bij de oprichting van de Nederlandse *Centrale Commissie voor de Statistiek* in 1891 en het *Centraal Bureau voor de Statistiek* in 1899, die nog steeds bestaan, speelde dit Belgische voorbeeld een rol.

Het gaat in het boek niet in de eerste plaats om de invloed van de Belgische statistiek op het buitenland en vice versa, maar om de ontwikkeling van de overheidsstatistiek in de Belgische context. De auteur kondigt aan de drie negentiende-eeuwse staatsvormingsprocessen als achtergrond te nemen: de industrialisatie, het ontstaan van de burgerlijke liberale samenleving en de sociale kwestie. Wanneer ze die verschijnselen expliciet in haar beschouwingen had betrokken, zou ze de vervlechting van statistiek en modernisering van de samenleving hebben kunnen laten zien. Echter in het boek nemen deze ontwikkelingen een bescheiden plaats in. De auteur heeft ervoor gekozen om een interne geschiedenis van de overheidsstatistiek te schrijven en aandacht te besteden aan de productie van statistieken. Het gebruik ervan zal ze buiten beschouwing laten. Dat is jammer, maar alleszins begrijpelijk. De auteur stelt terecht dat een systematisch onderzoek naar het gebruik van statistiek een andere onderzoeksstrategie vergt. De haken en ogen die daaraan zitten zijn legio. Wat is gebruik? Hoe onderzoek je het effect en het succes van statistieken? Bovendien zal een bevredigende studie bijzonder arbeidsintensief zijn en kennis vergen van de gebieden waarin die statistieken functioneren. Om iets dergelijks aan te vatten, moet van uiteenlopende expertises gebruik worden gemaakt en ligt het voor de hand om meerdere auteurs in te schakelen. In de tweedelige publikatie *The Statistical Mind in Modern Society. The Netherlands 1850-1940*, waarin het gebruik van statistiek centraal staat, werden

dan ook bijdragen geleverd door een keur van historici.¹

Een monument voor het land is in twee delen verdeeld. De eerste periode bespreekt de periode tot 1830; de tweede de periode daarna tot 1870. Een behandeling van Quetelet fungeert als scharnierpunt tussen beide delen. In de periode van het eerste deel was België geen zelfstandige natie. Voor de periode van 1795 tot 1813 bespreekt de auteur de statistische inspanningen van de centrale Franse overheid. Bij de bespreking van de periode van 1813 tot 1830 beperkt ze zich enigszins tot het zuidelijke deel van het Koninkrijk der Nederlanden. Voor de periode na 1830 komen, behalve het functioneren van de centrale commissie, enkele statistische projecten van de overheid aan de orde: de samenstelling van een algemene encyclopedische statistiek, de bevolkingsstatistiek, volkstellingen, een industrietelling en een landbouwtelling.

Om de verschillende vormen van overheidsstatistiek in verschillende periodes te karakteriseren en te analyseren maakt de auteur onderscheid tussen encyclopedische en thematische statistiek, en tussen organisatorische concentratie en deconcentratie. *Thematische* statistieken werden vaak ad-hoc ingezet om de overheid informatie te verschaffen om specifiek beleid te voeren. De *encyclopedische* statistiek diende een veel algemener doel: kennis voor toekomstige bestuurders en staatshoofden; en verder de voeding van de nationale gevoelens. De organisatorische context die bij een encyclopedische statistiek paste was *concentratie* in het overheidsapparaat; een thematische statistiek kon ook *gedeconcentreerd*, binnen een ministerie dat het betreffende thema tot zijn werkterrein rekende, tot stand worden gebracht.

Het voorbeeldige organisatorische 'format' van de *Commission centrale de Statistique* was concentratie; de statistische inspanningen van een nationale overheid werden centraal door een commissie aangestuurd. De statistische inspanningen konden dan zowel op een centraal statistisch bureau als decentraal op departementen plaatsvinden. De samenstelling van zo'n centrale commissie speelde voor het succes een essentiële rol: de Belgische commissie had onder haar leden zowel hoge ambtenaren van belangrijke ministeries als vooraanstaande wetenschappers.

Het succes van de commissie was van eindige duur. Het bleek voor een centrale commissie erg moeilijk greep te krijgen op allerlei statistische activiteiten op ministeries, waardoor het doel van een betrouwbare encyclopedische statistiek niet werd gerealiseerd. Uiteindelijk zorgden meer-en-minder persoonlijk-getinte tegenstellingen er, samen met het overlijden van Quetelet in 1874, voor dat de commissie lange tijd nauwelijks functioneerde.

Dit boek van Nele Bracke is een waardevolle bijdrage aan de geschiedschrijving van de statistiek, hoewel het door de Nederlandse taal maar een beperkte groep geïnteresseerden kan bereiken. Omdat de ontwikkelingen in de praktijk van de statistiek altijd parallel lopen en verknoot zijn met bredere maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen, is het tevens een bijdrage aan de geschiedschrijving van België en uit dien hoofde van belang voor een brede groep historici.

¹ Jacques van Maarseveen, Paul Klep, Ida Stamhuis (eds.), *The Statistical Mind in Modern Society. The Netherlands 1850-1940* (Amsterdam 2008).